

Ю. А. Тобота,
кандидат юридичних наук,
старший викладач кафедри міжнародного права
Харківського національного університету
ім. В. Н. Каразіна

УДК 347.129 (477)

РЕАЛІЗАЦІЯ ПРИНЦИПУ СПРАВЕДЛИВОСТІ, ДОБРОСОВІСНОСТІ І РОЗУМНОСТІ У ЦИВІЛЬНИХ ПРАВОВІДНОСИНАХ

У статті розглянуті окремі аспекти реалізації принципу справедливості, добросовісності і розумності у цивільних правовідносинах. Надається визначення поняття «реалізація принципу справедливості, добросовісності і розумності у цивільних правовідносинах»; аналізуються форми, способи та механізм такої реалізації.

Ключові слова: *принципи цивільного права, справедливість, добросовісність, розумність, форми, способи, механізм реалізації принципів цивільного права.*

Аналіз чинного цивільного законодавства та правозастосовної практики дає підставу зробити висновок про існування низки проблем, пов'язаних із законодавчим закріпленням й регламентацією у Цивільному кодексі України (далі – ЦК) принципу справедливості, добросовісності і розумності. Однією з них є проблема реалізації цього принципу у цивільних правовідносинах.

Необхідність її постановки й вирішення викликана, як мінімум, трьома обставинами. *По-перше*, дискусійністю питання про те, чи є справедливість, добросовісність і розумність єдиним принципом цивільного права. *По-друге*, недостатнім висвітленням у науковій літературі процесу реалізації цього принципу. *По-третє*, тим, що суди у своїх рішеннях досить часто посилаються на вимоги справедливості, добросовісності, розумності, але при цьому не розкривають зміст останніх. Відтак необхідність ґрунтовного дослідження процесу реалізації принципу справедливості, добросовісності і ро-

зумності у цивільних правовідносинах не лише викликана потребами сучасної цивілістичної доктрини, а й має цілком прагматичну спрямованість.

Метою даної статті є з'ясування поняття «реалізація принципу справедливості, добросовісності і розумності у цивільних правовідносинах», а також визначення форм, способів та механізму такої реалізації.

Зважаючи на новизну та законодавчу невизначеність категорій «справедливість», «добросовісність», «розумність», у науковій літературі сформувалося декілька поглядів щодо бачення суті цих категорій, а також процесу їх реалізації при здійсненні учасниками цивільних правовідносин своїх прав та виконанні обов'язків.

Більшість учених вважають справедливість, добросовісність, розумність самостійними принципами цивільного права, які у цивільних правовідносинах реалізуються окремо [1, с. 39–45; 2, с. 7–14; 3, с. 44–47; 4, с. 4–15]. Так, у зобов'язальних правовідно-

синах реалізація принципу справедливості пов'язується із визначенням меж здійснення суб'єктивних цивільних прав учасниками цих правовідносин [4, с. 11], а принцип добросовісності реалізується у відповідних про-явах (прикладах) добросовісної поведінки сторін договірних зобов'язань [5, с. 6–9]. Інколи реалізацію принципу добросовісності розглядають у контексті захисту суб'єктивних цивільних прав учасників договірних правовідносин [6, с. 7].

Інші автори звертають увагу на існування у цивільному праві комплексного (такого, що містить у собі три складові) принципу справедливості, добросовісності і розумності; останні три категорії у своїй сукупності реалізуються у цивільних правовідносинах [7, с. 7–10; 8, с. 9–15; 9, с. 25].

Автори першого погляду свою позицію обґрунтовують використанням зазначених категорій у тексті ЦК у «відриві» одна від одної: в одних нормах згадуються лише розумність та добросовісність (ст. 92), в інших – справедливість та розумність (статті 23, 627, 749), деякі норми містять усі три категорії (ч. 3 ст. 509). Таким чином, якщо поділяти цю думку, виходить, що учасник цивільних правовідносин при здійсненні своїх прав та виконанні обов'язків «зв'язаний» вимогами не усього принципу в цілому (як це мало б бути), а лише його певною частиною (частинами). Іншими словами, особа зобов'язана діяти або лише розумно та добросовісно (наприклад, у випадку вчинення дій в інтересах юридичної особи – ст. 92 ЦК), або розумно та справедливо (при укладанні суб'єктами певного договору – ст. 627 ЦК), або ж лише розумно (при веденні справ повного товариства – ст. 122 ЦК).

Зважаючи на наведене вище, більш обґрунтованим видається другий погляд: справедливість, добросовісність і розумність складають єдиний принцип, а тому й реалізується він у поведінці учасників цивільних правовідносин не «частинами», а як цілий (комплексний) принцип. Тобто їх поведінка має відповідати усім трьом вказаним категоріям (критеріям), що підтверджується не лише формальною позицією законодавця,

яка знайшла своє втілення, зокрема, в п. 6 ст. 3 та ч. 3 ст. 509 ЦК, а й судовою практикою [10].

Для визначення поняття «реалізація принципу справедливості, добросовісності і розумності» необхідним є попереднє з'ясування таких двох питань: 1) що являє собою цей принцип та 2) що таке реалізація взагалі.

Під принципом справедливості, добросовісності і розумності слід розуміти одну з керівних ідей цивільного права, відповідно до якої здійснюється цивільно-правове регулювання суспільних відносин і яка визначає характер поведінки учасників цих відносин з погляду необхідності сумлінного виконання ними своїх обов'язків, вияву турботи й обачності про права та інтереси інших учасників, передбачення можливості завдання таким правам та інтересам шкоди з метою її недопущення, а у випадку її завдання пов'язана з необхідністю відшкодування такої шкоди і застосуванням до винної особи заходів цивільно-правової відповідальності, пропорційних вчиненому правопорушенню [8, с. 5].

Термін «реалізація» (лат. *realis*) означає здійснення, втілення чого-небудь у життя [11, с. 1204]. Наприклад, реалізація норм цивільного права – це втілення вимог, закріплених у цих нормах, у фактичній діяльності суб'єктів. Тому «реалізація зазвичай розуміється як процес здійснення правових приписів, діяльність відповідно волі, що виражена в законі» [12, с. 92].

Таким чином, реалізація принципу справедливості, добросовісності і розумності полягає у втіленні його вимог у поведінку суб'єктів, у взаємини між ними, запровадження і втілення його положень у суспільну практику, перетворення їх у практичну реальність та наявну систему цивільно-правових відносин [13, с. 21]. Це означає, що їх учасники (наприклад, сторони договору) мають сумлінно виконувати свої обов'язки, при здійсненні своїх прав бути обачними й турботливими про права та інтереси інших осіб, передбачати можливість завдання останнім шкоди. У той самий час закон (ЦК) закріплює відповідні засоби, за допомогою яких вимоги зазначеного принципу втілю-

ються у поведінку суб'єктів цивільних правовідносин; йдеться про форми, способи й механізм реалізації.

Взагалі форма – це зовнішній вираз певного явища; це порядок організації дій, процесів, що складають зміст того чи іншого явища. Відтак форма реалізації принципу справедливості, добросовісності і розумності являє собою порядок втілення його вимог у поведінку суб'єктів цивільного обороту, у взаємовідносини між ними. В ідеалі це такий порядок, коли справедливий баланс прав та інтересів суб'єктів цивільних правовідносин досягається завдяки їх добросовісній та розумній поведінці. У такому разі йдеться про, так би мовити, «позитивну» реалізацію принципу, адже дії суб'єктів відповідають трьом зазначеним критеріям. Так, належне виконання договірних зобов'язань відповідно до вимог, що при цьому зазвичай ставляться до поведінки його суб'єктів (щодо виконання зобов'язання у належному місці, у належний строк тощо), є формою реалізації принципу справедливості, добросовісності і розумності у договірних зобов'язаннях. Тому, якщо поведінка суб'єктів договірних зобов'язань відповідає таким загальнолюдським цінностям, як турботливість і обачність щодо прав та інтересів контрагента, розумне передбачення можливості завдання їм шкоди з тим, щоб не допустити несправедливого «перекошу» балансу прав та інтересів контрагентів, то, безумовно, можна вести мову про реалізацію принципу справедливості, добросовісності і розумності у договірних зобов'язаннях.

У той самий час реалії повсякденного буття свідчать про те, що не завжди дії учасників цивільного обороту відповідають вимогам зазначеного принципу, коли, наприклад, встановлення фінансовою установою у кредитному договорі несправедливих (простіше кажучи – кабальних) умов цього договору призводить інколи до недобросовісних та нерозумних дій з боку боржника у вигляді порушення строків погашення кредиту. У такому випадку можна говорити про «негативну» реалізацію принципу через порушення сторонами договору вимог справедливості,

добросовісності та розумності. Справа в тім, що функціонування цивільно-правових норм відбувається завдяки дотриманню їх приписів, що створює у суспільстві стан законності і стабільності, коли кожен впевнений у непорушності свого права. Але у випадку вчинення особою дій, які порушують суб'єктивне право іншої особи (наприклад сторони договору), тобто коли особа фактично порушує вимоги розглядуваного принципу, діють встановлені ЦК заходи цивільно-правового захисту, які спрямовані на відновлення порушеної майнової та (або) немайнової сфери учасників відповідних правовідносин та які полягають у вчиненні ними та (або) судом дій, спрямованих на захист та відновлення порушених прав та інтересів.

Отже, з одного боку, вимоги принципу реалізуються у формі належної, з погляду стабільності цивільного обороту, поведінки його суб'єктів, коли їх права та інтереси не порушуються (знаходяться у «спокійному» стані), а з іншого – про втілення вимог принципу можна говорити й тоді, коли має місце таке порушення. Тому можна припустити, що в останньому випадку реалізація принципу відбувається «на рівні» статей 16, 19, 22, 23 ЦК, тобто у таких формах, як захист порушених прав та інтересів судом, самозахист прав, а також відшкодування майнової і (або) немайнової шкоди, завданої порушенням права.

Вимоги принципу справедливості, добросовісності і розумності реалізуються лише у певних діях суб'єктів (які можуть поводити себе відповідно до його вимог або всупереч їм). Такі окремі дії є способами реалізації зазначеного принципу у цивільних правовідносинах. Термін «спосіб» означає: як, яким чином щось відбувається. Відтак спосіб реалізації принципу справедливості, добросовісності і розумності означає те, яким чином його вимоги втілюються у поведінку суб'єктів. В одних випадках цей принцип знаходить своє втілення у правомірній поведінці суб'єктів, тому способами його реалізації є такі дії, як, наприклад, належне виконання договірних зобов'язань, здійснення права власності в межах, встановлених законом,

тощо. В інших випадках дії суб'єктів цивільних правовідносин можуть не відповідати вимогам справедливості, добросовісності і розумності (наприклад, при порушенні строків виконання договору, завданні моральної шкоди тощо), що має наслідком застосування передбачених цивільним законодавством заходів захисного характеру у вигляді відшкодування шкоди, припинення дій, що порушують певне право, відновлення становища, яке існувало до порушення права, тощо. Наведені заходи захисного характеру є не лише «реакцією» цивільного права на вчинене суб'єктом правопорушення, а й способами реалізації принципу справедливості, добросовісності і розумності, оскільки спрямовані на відновлення справедливого балансу прав та інтересів учасників цивільних правовідносин за недобросовісної та (або) нерозумної поведінки такого учасника (-ів).

Так, у правовідносинах власності способи реалізації принципу справедливості, добросовісності і розумності можуть бути різними. Власник земельної ділянки може використовувати її за цільовим призначенням, не порушуючи при цьому прав та інтересів інших осіб, коли його поведінка відповідатиме вказаним вимогам. Але власник може огородити ділянку дротом та пустити по ньому електричний струм. Очевидно, що у такому випадку про дотримання вимог зазначеного принципу не йдеться, натомість виникає необхідність, так би мовити, «відновити справедливість», яка була порушена нерозумними діями власника, через покладання на нього обов'язку відшкодування завданої такими діями шкоди.

Для того, щоб реалізація принципу справедливості, добросовісності і розумності у поведінці суб'єктів цивільних правовідносин була можливою, необхідним є так званий механізм реалізації, тобто сукупність елементів (засобів), які забезпечували б правовий вплив цього принципу на суспільні відносини [14, с. 30] і які є тими «пружинами», що приводять цей механізм у дію. Видається, такими засобами є договір, закон і судові рішення. Вони є «інструментами», за допомогою яких вимоги розглядуваного

принципу втілюються у поведінку учасників цивільних правовідносин. Визначимо роль цих засобів у механізмі реалізації.

Договір як складова механізму реалізації принципу справедливості, добросовісності і розумності спрямований у певних випадках на трансформацію тих чи інших цивільних правовідносин (коли йдеться, наприклад, про відчуження майна на підставі договору). При цьому договір опосередковує таку їх зміну чи припинення, за яких відсутнє порушення вимог зазначеного принципу з боку учасників договірних правовідносин. Тому за допомогою такої складової механізму реалізації, як договір, вимоги принципу нібито проєктуються на поведінку його сторін, втілюються у неї. Відтак поведінка сторін договору має відповідати критеріям обачності та турботливості про права та інтереси контрагента, сумлінності при реалізації ними своїх прав та виконанні обов'язків, передбачення можливості завдання шкоди правам та інтересам контрагента тощо. Тож, мабуть, не дарма законодавець у ч. 3 ст. 509 ЦК закріпив правило, відповідно до якого зобов'язання має ґрунтуватися на засадах справедливості, добросовісності і розумності, тобто тих моральних постулатах, якими мають керуватися у своїй поведінці учасники будь-яких цивільних правовідносин, у тому числі договірних.

Завдяки закріпленню у законі (ст. 3 ЦК) принципу справедливості, добросовісності і розумності у цивільному праві з'явився досить дієвий регулятор поведінки учасників цивільних правовідносин. Закон не лише закріплює відповідні форми і способи реалізації цього принципу, а й містить певні захисні механізми, які можуть бути реалізовані у судовому рішенні задля припинення дій, які не відповідають вимогам розглядуваного принципу.

Судове рішення як складова механізму реалізації спрямоване, так би мовити, на «оцінку» дій учасників цивільних правовідносин з погляду їх відповідності вимогам принципу справедливості, добросовісності і розумності, коли, наприклад, невідповідність поведінки суб'єктів цим вимогам тягне

за собою можливість застосування захисних заходів, передбачених статтями 16, 19, 22, 23 ЦК.

Узагальнюючи викладене й з огляду на відсутність ґрунтовного дослідження питань реалізації принципу справедливості, добросовісності і розумності у цивільних правовідносинах, що створює можливість подальших наукових розвідок у цьому напрямі, можна зробити такі висновки.

1. Реалізація принципу справедливості, добросовісності і розумності у цивільних правовідносинах – це втілення його вимог у поведінку суб'єктів, у взаємини між ними, у правозастосовчу практику. Це означає втілення у поведінку учасників цивільних правовідносин таких загальнолюдських моральних цінностей (критеріїв), як турботливість про права та інтереси інших учасників, обачність щодо можливого завдання їм шкоди, сумлінність при виконанні своїх обов'язків.

2. Процес, або порядок, втілення зазначених критеріїв у поведінку суб'єктів є формою реалізації принципу справедливості, добросовісності і розумності у цивільних правовідносинах. Такими формами є належне здійснення суб'єктами своїх прав та вико-

нання обов'язків, захист прав та інтересів судом (ст. 16 ЦК), самозахист прав (ст. 19 ЦК), а також відшкодування матеріальної та (або) моральної шкоди (статті 22, 23 ЦК).

3. Оремі дії суб'єктів цивільних правовідносин, у яких втілюються вимоги принципу справедливості, добросовісності і розумності, є способами його реалізації. Такими способами можуть бути як правомірні, так і неправомірні дії суб'єктів (належне виконання договірних зобов'язань або, навпаки, порушення його умов тощо). У останньому випадку вимоги принципу втілюються у поведінку суб'єктів у вигляді обов'язку припинення протиправної поведінки, відшкодування завданої шкоди тощо.

4. Закон, договір, так би мовити, «переносять» вимоги справедливості, добросовісності, розумності на поведінку суб'єктів цивільних правовідносин, а за допомогою судового рішення надається оцінка дій суб'єктів з погляду турботливості, сумлінності, обачності як змістовного втілення зазначеного принципу. Тому закон, договір та судові рішення є складовими механізму реалізації принципу справедливості, добросовісності і розумності у цивільних правовідносинах.

Список використаних джерел

1. Боднар Т. Добросовісність, розумність та справедливість як принципи виконання договірних зобов'язань / Т. Боднар // Юридична Україна – 2005. – № 3. – С. 39–45.
2. Павленко Д. Г. Принцип добросовісності в договірних зобов'язаннях : автореф. дис. на здобуття наук. ступеня канд. юрид. наук : спец. 12.00.03 / Д. Г. Павленко. – К., 2009. – 20 с.
3. Пацурківський Ю. П. Поняття принципів добросовісності, розумності та справедливості в цивільному праві / Ю. П. Пацурківський // Наук. вісник Чернівецького ун-ту. – 2004. – № 212. – С. 44–47.
4. Бабич І. Г. Принцип справедливості в римському праві та зобов'язальному праві України : автореф. дис. на здобуття наук. ступеня канд. юрид. наук : спец. 12.00.03 / І. Г. Бабич. – О., 2006. – 22 с.
5. Павленко Д. Г. Реалізація принципу добросовісності в договірних правовідносинах в контексті судової практики / Д. Г. Павленко // Адвокат. – 2009. – № 8(107). – С. 6–9.
6. Богданова Е. Е. Добросовестность участников договорных отношений и проблемы защиты их субъективных гражданских прав : автореф. дис. на соискание учен. степени докт. юрид. наук : спец. 12.00.03 / Е. Е. Богданова. – М., 2010. – 65 с.
7. Луспеник Д. Д. Шукаємо справедливість, добросовісність та розумність у цивільно-правових відносинах / Д. Д. Луспеник // Закон і бізнес. – 2004. – (№ 1/2). – С. 7–10. – 10 січня.
8. Тобота Ю. А. Принцип справедливості, добросовісності і розумності у цивільному праві : автореф. дис. на здобуття наук. ступеня канд. юрид. наук : 12.00.03 / Ю. А. Тобота. – Х., 2011. – 21 с.
9. Цивільне право України : підручник : у 2 т. / В. І. Борисова (кер. авт. кол.), Л. М. Баранова, І. В. Жилінкова [та ін.] ; за заг. ред. В. І. Борисової, І. В. Спасибо-Фатеевої, В. Л. Яроцького. – К. : Юрінком Інтер, 2004. – Т. 1. – 480 с.

10. Рішення Господарського суду Харківської області від 23.06.2009 р. у справі № 53/113-09 [Електронний ресурс] // Єдиний державний реєстр судових рішень України. – Режим доступу : <http://www.reyestr.court.gov.ua>.

11. Великий тлумачний словник сучасної української мови (з дод. і допов.) / уклад. і гол. ред. В. Т. Бусел. – К. ; Ірпінь : ВТФ «Перун», 2005. – 1728 с.

12. Пересыпкин А. С. Некоторые аспекты исследования конституционного правосознания / А. С. Пересыпкин // Государство и право. – 2005. – № 1. – С. 92–96.

13. Лазарев В. В. Особенности реализации правовых предписаний / В. В. Лазарев // Советское государство и право. – 1972. – № 2. – С. 21–29.

14. Алексеев С. С. Механизм правового регулирования в социалистическом государстве / С. С. Алексеев. – М. : Юрид. лит., 1966. – 186 с.

Тобота Ю. А. Реализация принципа справедливости, добросовестности и разумности в гражданских правоотношениях.

В статье рассматриваются некоторые аспекты реализации принципа справедливости, добросовестности и разумности в гражданских правоотношениях. Дается определение понятия «реализация принципа справедливости, добросовестности и разумности в гражданских правоотношениях»; анализируются формы, способы и механизм такой реализации.

Ключевые слова: *принципы гражданского права, справедливость, добросовестность, разумность, формы, способы, механизм реализации принципов гражданского права.*

Tobota Y. A. Realization of the principle of justice, good faith and reasonableness in civil legal relations.

The issue is devoted to process of realization of principle of justice, good faith and reasonableness in civil legal relations. The term of «realization of principle of justice, good faith and reasonableness in civil legal relations» is formulated; forms, methods and mechanism of realization are analyzed.

Key words: *principles of civil law, justice, good faith, reasonableness, forms, methods, mechanism of realization of principles of civil law.*